

КОЯ РЕКА Е ЛУДА ЯНА?

Веселин Бояджиев

През последните десетилетия у нас се оформи едно малко известно в науката явление. С едно и също име — Луда Яна, се назовават три реки, които протичат през Стрелча, Панагюрище и с. Баня. Естествено от научно гледище това положение не може да се приеме.

Преди да отговорим на въпроса, коя река е истинската Луда Яна, трябва да се има пред вид, че това име води началото си още от времето на траките.¹ То се запазило и през римското владичество, надживявайки романската асимилация. Когато населили този район, славяните не изменили името и този факт е едно от доказателствата за тяхното взаимно преливане със стария тракийски етнос. Древното име се осмислило в славянския му превод.² Това е и съвременното название на реката.

За да намерим верния отговор, се опираме на културно-историческите и археологическите изследвания в последно време. Те показваха, че през първата половина на първото хилядолетие пр. н. е. в Стрелчанската котловина е разцъфтявала тракийска материална и духовна култура.³ Само развита за времето си цивилизована човешка общност е могла да даде название на централната река в района.

През средновековието в Стрелчанската котловина израства главно селище, наследник на тракийския полис. През XVI в. турците все още не променят заварените административно-стопански структури. Те превръщат Стрелча в център на големия средногорски вакъф, запазил се докъм XVIII в.⁴

Прочутата Певтингерианова карта (II—IV в.) и картата „Порергон“, съставена по-късно, посочват на мястото на днешната Стрелча съществуването на голямо селище.⁵ Забележителна е картата на именития шведски картограф Т. С. Лоттер от 1750 г. В нея Стрелча е отбелязана със сегашното си име на брега на ня малка река. На тази карта изобщо няма отбелязани Панагюрско и Банско разклонение.

За да бъде цялостно осветлен въпросът, необходимо е да се изяснят географските предпоставки за развитието на обществен живот по течението на реката. В древността най-благоприятни за усвояване са били земите на Стрелчанската и Панагюрската котловина заедно с оградните им склонове. На юг от тях се е простирала заблатената низинна територия на Марица и приитоците ѝ. Котловините са осигурявали условия за земеделие и скотовъдство, склоновете са улеснявали отбраната.

Но макар да са на еднаква географска ширина и съседни, котловините на Стрелча и Панагюрище имат и някои природни различия.

Колкото по-назад във времето се изследва темата за името на реката, толкова по-голямо значение придобиват природните особености и главно онези техни компоненти, които пряко влияят на обществото при неговото развитие. Те са били главен фактор при установяването на селища, при строежа на крепости, пътища. Затова, когато областта на Луда Яна се включва активно в живота на траките, природната среда е главен селищнотворящ фактор.

Разликите в природния комплекс на двете котловини са оказали своето влияние при усвояване територията от племената. Ние се интересуваме именно от онези от тях, които са ускорявали или задържали общественото развитие. По този начин още в най-дълбока древност те са могли да имат връзка с наименованието на реката.

Отбелязваме природо-географски и транспортно-географски различия.

Природо-географски. Благодарение на по-малката надморска височина (475 м срещу 540 м) и по-голямата орографска отвореност климатът на Стрелчанската котловина е по-мек и по-благоприятен за живот. Това се изразява не толкова в абсолютните стойности на климатичните показатели, колкото в годишния им ход.

В Стрелча по-ясно се чувствува средиземноморското влияние, проникващо по Марица. Котловината е ленточно разположена по реката. Тя лесно се продухва от ветровете и затова там по-рядко се образуват инверсии, слани, мъгли. По-продължителен е вегетационният период. В по-ново време по-голямата „комфортност“ на климата ясно се прояви при розовата култура. Нейното отглеждане не даде добри стопански резултати в Панагюрската, но превърна Стрелчанската котловина в един от петте съвременни розопроизводителни района у нас.⁶

Пасищата по планинското било северно от Стрелча от най-старо време са активна предпоставка за развитие на скотовъдството. На север от Панагюрище лесистостта е по-голяма. Пасищата са с по-ограничени възможности. Именно поради недостига на вълна през Възраждането панагюрските занаятчии са се опирали на съседните си селища.

Освен общите селищноотворящи фактори, за Стрелча е в сила още един — наличието на минерални извори, бликащи от разломите по реката.

Транспортно-географски: Територията на Стрелчанската река граничи с по-развити икономически в онова време територии. На изток е големия център Хисар, а на югоизток — главният град на целия район — Пловдив. Нещо повече, басейнът на Стрелчанската река е играел ролята на посредник между селищата на Панагюрската река и споменатите градове на изток и югоизток.

От значение е, че по-ниските и заоблени хълмове, с по-малки наклони, заобикалящи Стрелчанската котловина от юг (за разлика от тези на Панагюрската), от древни времена са обезлесени в голяма степен и са усвоени стопански като орни площи, лозя, овощия, пасища. На югоизток Стрелчанската котловина няма ясно изразена планинска ограда. В самата нея денивелацията между реката и пътя по бреговете ѝ, от една страна, и най-високите точки на планинските пътища, от друга, е малка. Това улеснява транспортните връзки и търговията към Пловдив. На север проходите, осигуряващи връзка, са на еднаква надморска височина (Стрелчанският — 1080 м, а Панагюрският — 1050 м). Но Стрелчанският се свързва с Копривщенската котловина, отстояща на 24 км, а Панагюрският — със селищата на Златишко-Пирдопската котловина, които са на 35—40 км. Посредством Копривщица Стрелча също има своя връзка със Златишко-Пирдопската котловина. Това е още едно предимство.

Ако Стрелчанската котловина на запад граничи с Панагюрската, нещо, което е улеснявало стопанското ѝ развитие, то на десетки километри на запад от Панагюрската котловина се простират ридовете на оставащото встрани от големите пътища и центрове немалко пространство до Вакарел и пътя през Траянови врата за София. Тук едва през шейсетте години на нашия век се построи удобно шосе.

За общественото развитие в случая някои показатели на природните дадености (те са почти еднакви) нямат голямо значение. Това са дължините на реките, площта на водосборните басейни и други.

При тези особености на географското положение на котловините се вижда, че селището по Стрелчанската река е имало възможност да разпространява влиянието си върху обширни плодородни земи на изток, на югоизток и юг.

Селището (селищата) по Панагюрската река е имало възможност да влияе върху по-неблагоприятни за живот територии и само на юг е имало „добър“ икономически изход за развитие.

Всички тези географски предпоставки ни карат да смятаме, че реката, която протича през Стрелча и през нейната котловина, е древната Луда Яна.

Но как се е стигнало до съвременното заблуждение? Обяснението е свързано с по-оживеното стопанско и просветно издигане на Панагюрище през епохата

на националното Възраждане. През 1687 г. след участието на стрелчанското население в известното Търновско въстание османските власти настаняват в непокорното вакъфско и войнишко селище десетки турски семейства. До края на робството от средногорските селища само в Стрелча живее постоянно турско население. Това силно затормозва развитието на стария град, намалява неговото влияние.

Кърджалийството и турските беззакония довеждат до три опожарявания и масови изселвания. Това е един от пътищата, по който възниква днешната Копривщица, чиято земя съгласно вакъфнамето е принадлежала на Стрелча. Така въпреки очевидните си историко-географски и други предимства Стрелча загубва административно-стопанското си значение.

Липсата на турско население в Панагюрище и Копривщица е съдействувало за по-свободното им стопанско и културно развитие. Властите узаконяват повишената роля на Панагюрище и по административен път.

Откъм първата половина на XIX в. панагюрските книжовници възприемат популярното име на главната средногорска река Луда Яна за название на реката в своето село. По този начин постепенно то започва да се разпространява с „променен адресат“. Най-напред панагюрецът Сава Радулов в „Стихийни уроци по земеописание“ от 1834 г. на страница 51 с учудваща за днес наивност при краткото описание на родното си място Панагюрище поднася следното тълкуване на името на Панагюрската река: „Реката, която тече посред него, много пъти побеснява (!?) и наводнява токова, че отнася домове и покъщнина, откъдето е получила име Луда Яна.“ Идеята е подета и от други панагюрски „пишещи“ дейци — Василий Чолаков (1866), П. Карапетров-Черновевд, П. Делирадев. Те не само я налагат, но дори подтикват други да търсят и разпространяват измислени легенди за някаква мома Луда Яна.

По това време будните стрелчани не се занимават с въпроса. Най-видните от тях напускат родния край и скъсват връзките с него. Въпреки това обаче в цялата си запазена архивна възрожденска документация стрелчани неизменно назовават своята река Луда Яна. За тях това е и традиционно, и естествено. Но за съжаление не се явява авторитетен книжовник, който обосновава да наложи истината. А Панагюрище се превръща в околийски център с постоянно издавани вестници, с периодични сборници. Там по различни поводи нововъзприетото име на реката им се утвърждава и до известна степен се възприема от науката. Забележително е обаче, че стрелчанската река и до днес продължава да носи своето старо име. То е съхранено и в местния старинен песенен фолклор.

В заключение трябва да подчертаем: Древното тракийско название Луда Яна е възникнало в крупно тракийско селище, очевидно средишно за района. Това е станало по време (най-късно VI—V в. пр. н. е.), когато в района на днешното Панагюрище селище все още не е съществувало. Поради това името на реката не е могло да се зароди там. Центърът на тракийската култура на племето беси е в района на днешната Стрелча и разцветът ѝ съвпада именно с времето, когато е възникнало името на реката.

Въпреки всички съображения въпросът не бива да се приема за категорично изчерпан. Необходимо е той да бъде осветлен и от историческата наука, и от езиковедско гледище. Изложените в настоящата статия географски съображения дават, надявам се, известна представа в какви насоки трябва да се търси неговото разрешение.

Б Е Л Е Ж К И

Вж. инж. Б. Ангелов. Очерки по хидрологията на басейна на река Марица. — Изв. на БГД, кн. 6, 1938, с. 28—57.; проф. Ст. Младенов. Някои славянски имена на реки и тяхното значение. — Сп. на БАН, кн. 10, 1915, с. 41—70; с. а. — Сп. на БАН, кн. 16, с. 91 и сл.; Г. И. К а ц а

р о в. Антични известия за река Марица. — В Сб. в чест на Пловдивския митрополит Максим, 1931, с. 83; с. а., Из старата история на Копривщицката област. — Юб. сборник „По миналото на Копривщица“, т. I, 1926, с. 214, заб. № 3; проф. Й. З а и м о в. Из Панагюрската ономастика. — Сб. „Панагюрище и Панагюрският край в миналото“, II, 1961; с. а., Местните имена в Панагюрско, БАН, 1977; проф. И в. Б а т а к л и е в. Пазарджик и Пазарджишко. Историкогеографски преглед, 1969, с. 13.; Г. К и т о в. Тракийските могили край Стрелча, 1977.

Проф. С т. М л а д е н о в, ц. с., с. 41—70.

Г. К и т о в, ц. с., 1977.

За Стрелчанския вакъф вж. В. М у т а ф ч и е в а. Аграрните отношения в Османската империя през XV—XVI в., 1962, с. 113. Авторката се основава на архивни изследвания на големия съвременен турски историк М. Гьока билгин в турски държавни архиви.

Певтингериановата карта се намира в Австрийската национална библиотека във Виена. Тя е едно по-късно копие. В картографския отдел на НБКМ под сигнатура Кр II 193 се съхранява екземпляр от изданието на д-р Конрад Миллер от Ревенсбург, 1888 г.

Вж. В е н е л и н Т о п а л о в. Казанлъшката роза и розопроизводството в България. Пловдив, 1978, с. 175.